

KITEKINTŐ

NEMEK KÖZÖTTI MUNKAMEGOSZTÁS A MEZŐGAZDASÁGBAN — MÍTOSZ VAGY REALITÁS?[—]

(Gender and agriculture — myths or reality?)

JANET HENSHALL MOMSEN

A fejlett ipari társadalmak mezőgazdaságával foglalkozó kutatások eddig nem sok figyelmet szenteltek a nők agrártermelésben való részvételének (Omvedt 1978). A politika formálói hasonlóképpen ignorálták, hogy a vidék gazdasági változásai eltérő módon hatnak a nők és a férfiak életére (Hayford 1982). A nemek közötti különbségekkel kapcsolatos „vakság” a vidéki élet számos aspektusának félremagyarázásához és bizonyos paradigmák feltétel nélküli elfogadásához vezetett. Olyan paradigmákról van ugyanis szó, amelyek tartalma valójában csak az egyik nemre érvényes.

A közelmúlt kutatásai feltárták a patriarchális viszonyok és a családszerkezet fontosságát a farmokon végzett mezőgazdasági munka nemek szerinti tagolódásában (Whatmore 1991; Garcia-Ramon et. al. 1992; Canoves 1992). A vidék gazdaságának átstrukturálódása, amely a város—falu különbségek csökkenését eredményezte, felgyorsította a mezőgazdasági munka jellegének megváltozását (Marsden, Lowe és Whatmore 1990). Ugyanakkor, az agrárgazdaság diverzifikálódását siettető folyamatok változatos munkavállalói stratégiák kialakítására kényszerítették a gazdálkodó családokat (Symes 1991). E tényezők együttes hatása ellentmondásos módon formálta át a nemeknek szánt társadalmi szerepek elosztását. A mezőgazdasági munka mindinkább férfi foglalkozássá kezd válni, miközben a nők más ágazatokban keresnek megélhetést. Történik mindez akkor, amikor a jogi egyenlőség és az öröklési törvények megváltoztatása egyre több nő számára teszi lehetővé, hogy önálló mezőgazdasági termelővé váljon (Haugen 1992). Végül meg kell említenünk, hogy még mindig méltatlanul kevés szerző foglalkozik a mezőgazdasági szektorban a nemek között kialakult munkamegosztás térbeli aspektusával; kivételként említhetjük Maria-Dolora Garcia-Ramon és kollégáinak (1991) Spanyolországban végzett kutatásait.

Ez az írás azt mutatja be, hogyan változott a nemek közötti munkamegosztás Anglia agrárgazdaságában az idők folyamán. Az első részben azt elemzem, miként hatottak a fő társadalmi és technológiai változások a nők mezőgazdasági munkába való bekapcsolódására 1800 és 1940

*A tanulmány Janet Henshall Momsen *Gender and Agriculture — Mith or Reality?* című kéziratának fordítása, mely a Tér és Társadalom Szerkesztősége kérésére készült.

között. A tanulmány második része arról ad számot, hogy a nők gazdasági szerepének átalakulása 1940 után hogyan módosította a mezőgazdasági munkaerőpiac szerkezetét és a gazdálkodási formák térbeli eloszlásának képét.

A strukturális és technológiai fejlődés természetét vizsgáló tanulmányok a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának csökkenését a gépesítéssel és az elvándorlással hozzák összefüggésbe. Nem sok figyelmet kapott azonban az a tény, hogy az agrárszférában megélhetést keresők számszerű visszaszorulása az iparosított társadalmakban mindenekelőtt a férfiak körében érvényes. A mezőgazdasági munkaerő csökkenését már az ipari forradalom kezdetén érzékelték. Ha azonban az elmúlt száz év angliai népszámlálásainak a munkaerő szerkezetére vonatkozó adatait nemek szerinti bontásban vizsgáljuk, meglepő trendeket fedezhetünk fel. A mezőgazdaságban dolgozók száma az 1861-es csúcspontban regisztrált 1,9 millióról 239 328 családtagra és alkalmazottra csökkent 1986-ra. Ezalatt a női munkavállalók száma az angliai és walesi agrárgazdaságokban 1861 és 1901 között ugyan 436 000-ről 52 000-re csökkent, de a folyamat visszafordult, különösen a második világháború alatt és után. 1950-ben 107 200, 1960-ban 93 800, 1970-ben 92 200, 1980-ban pedig 80 600 nő dolgozott a mezőgazdaságban. Látnunk kell, hogy összességében a női munkaerő száma is csökkent a mezőgazdaságban a század folyamán. Részarányuk az összes agrárgazdasági munkavállaló között azonban másként alakult; 1861-ben 23 %, 1950-ben 14,5 %, 1980-ban pedig 27 % volt. E fontos változások térbeli szerkezetét tanulmányozom az alábbiakban.

Nők a mezőgazdaságban 1800 és 1940 között

A szóban forgó időszakban a nők általában láthatatlan elemei maradtak a mezőgazdasági munkaerőpiacnak, noha a farmerek feleségeként és egyéb családtagként bőségesen kivették részüket a farmokon folyó munkából. A farmok egész éven át foglalkoztattak női cselédeket és bérmunkásokat, akik feladatok egész sorát látták el, a gazdálkodás formájától függően. A vaj- és sajt készítés például kimondottan női tevékenységnek számított egészen 1870-ig, az első sajtgyár megjelenéséig.

Anglia központi és déli gabonatermesztő területein viszont a női munka növekvő mértékben marginalizálódott azt követően, hogy a XVIII. század közepétől a könnyű sarlót felváltotta a nagyobb hatékonyságú, de nehéz kasza. Az utóbbi szerszám ugyanis csak a férfiak kezében lehetett alkalmas munkaeszköz, akik épp növekvő munkanélküliséggel szembesültek a mezőgazdaságban ez idő tájt. Miután általánossá vált a búza és a rizs kaszával való aratása is, a nők végleg kiszorultak ebből a tevékenységből, és részvételük mindinkább a könnyebb munkának számító szalmagyűjtésre és gyomlálásra korlátozódott.

Bizonyos régiókban, mint például Kelet-Angliában, ahol a manufaktúrális textilipar hanyatlásnak indult, a nőknek más munka után kellett nézniük; többségük gyermekével együtt gyomlálóbrigádokba tömörült. 1867-ben e brigádok tevékenységét parlamenti törvénnyel szabályozták azzal a céllal, hogy megjavítsák a gyermekmunka körülményeit. A rendelkezés mellékhatásaként azonban csökkentek a nők munkavállalásának esélyei is. A XIX. század végére a két nem részvétele a mezőgazdasági termelésben olyan mértékben differenciálódott, hogy a megmaradt kis számú női dolgozó a férfiakétól teljesen elkülönült helyen, meghatározott —

nagy részt speciális hozzáértést nem igénylő — feladatokat láthatott már csak el; gyomlált, kapált, köveket szedett, zöldséget és cukorrépat tisztított. Amikor esett, akkor pedig zsákokat foltzott a magtárban (John 1986). A nők háztartási feladatai alakultak át a nyilvános szférában végzett fizetett munka szakképzést nem igénylő formáivá.

A szántóföldi művelést és vegyes gazdálkodást folytató vidéket, különösen Gloucester és Northumberland megyék munkaerőpiacainak történeti vizsgálata azonban azt mutatja, hogy — legalábbis e vidékeken — a történészek alaposan alulbecsülték az időszakos, ám rendszeresen igénybe vett női munka nagyságát a XIX. század mezőgazdaságában. Az évnek legalább egyharmad részében dolgozó alkalmi mezőgazdasági munkások ugyanis egyszerűen kimaradtak az 1871 és 1891 között végzett népszámlálásból, míg az idénymunkásokat csak a század utolsó harmadában regisztrálták. Észak-Angliában a kasza terjedése lassabb volt, s így a nők még a XIX. században is megtartották szerepüket az aratásban, noha a korabeli illusztrációk szembeötlő munkamegosztást mutatnak a nemek között: a férfiak vágják a gabonát, a nők pedig kévébe kötik. De a technológiai fejlődés ezeken a vidékeken is változásokat hozott az 1850-es években. Az aratásban ezután már csak mint szalmagyűjtő munkások vettek részt a nők.

A skót határ mindkét oldalán a nők majdnem mindig ugyanolyan feladatokat láttak el, mint a férfiak, csak éppen alacsonyabb bérért. Igen elterjedt volt a cselédség intézménye is. Rendszerint a nő szegődött cselédként a férfi munkavállalóhoz, majd a pár együtt keresett egyéves időtartamra szóló bérmunkát. Bár a cseléd kategóriája a rabszolgaság képét idézi fel bennünk, ezek a nők nemigen érezték, hogy a férfiak uralkodnak felettük. A „kööttség” ugyanis a férfiakat szorította meghatározott magatartásra, hiszen kötelesek voltak gondoskodni a hozzájuk tartozó női munkavállalókról. A cseléd azon a farmon lakott, ahol gazdája szolgált, s lehetett annak akár felesége, lánya vagy nővére. Ha a férfi ilyen női hozzátartozókkal nem rendelkezett, a családon kívül kereshetett partnert magának.

A cselédet szinte minden mezőgazdasági munkafajta elvégzésére alkalmazták a szántás és az árokásás kivételével. A férfi partnertől eltérően, a női cselédek napi munkadíjat kaptak. Így, ha nem akadt munka, vagy ha megbetegedtek, járandóság nélkül maradtak. Noha a kapálást az egyik legnehezebb munkának tartották, a munkaadók már 1805-ben felismerték, hogy a nők és a gyerekek e téren eredményesebben és olcsóbban dolgoznak.

A cselédség intézményének bírálata mindinkább jellemzővé válik a XIX. század közepén. Elsősorban az északi régió kívüli liberális reformerek hallatták hangjukat ezügyben, akik szerint a rendszer barbár jegyeket mutatott. Az agrártársadalmon belül viszont nem a nők vagy a munkaadók, hanem inkább a cselédet tartó férfi munkavállalók panaszkodtak. 1850 után a férfiak már nem szívesen kötöttek magukhoz cselédeket, így a gyakorlat lassan kihalt. E változások mégsem alakították át a nők sorsát; a földtulajdonosok ugyanarra a munkára alkalmazták őket ezt követően is, de immár közvetítés nélkül. A múlt század fordulóján a nők mintegy felét alkották a mezőgazdasági munkaerőnek a határvidéken. Egy századdal később (1986-ban) azonban, 15,5%-os részesedésükkel a régió női dolgozói már a legkisebb arányban vettek részt a mezőgazdasági termelésben más országérszekhez viszonyítva.

A múlt század társadalmának viktoriánus nézetei a követendő női szerepektől alapvetően meghatározták a női foglalkoztatás melletti és elleni érveket. Shaftesbury grófja, aki a Nők Foglalkoztatásáért Társaság első elnöke volt, azokat az eszméket támogatta, amelyek a női munkát a háztartásban és a magánszféra menedzselésében szerzett tudáshoz kötötték. Mindez azt jelen-

tette, hogy még a mezőgazdaságban is elfogadottá vált a differenciált munkaerőpiac és a másodrangú női munka gondolata, valamint a termelés és társadalmi újratermelés szétválasztottsága.

Az 1851-ben tartott népszámlálás adatai szerint a foglalkoztatott nők 8%-a a mezőgazdaságban dolgozott, 40%-a pedig háztartási alkalmazott volt. 1881-ben a gazdaságilag aktív nőknek már csak 3%-a dolgozott a mezőgazdaságban, míg 45%-a különféle háztartási alkalmazottként kereste kenyerét. A háztartási alkalmazottak presztízse jóval magasabbra emelkedett, mint a földeken végzett munkáé. A házicselések kétharmada mezőgazdasági munkások családjából kerül ki.

De mindezek a változások csak bizonyos régiók társadalmát jellemezték, s így értékelésükhöz figyelembe kell vennünk különféle speciális körülményeket is. Északkelet-Angliában, ahol a nehézipar elszivattyúzta a férfi munkaerőt, egyéb lehetőségek hiányában a nők továbbra is elvégezték a legnehezebb mezőgazdasági munkákat, mint például a trágyázás és a terményes zsákok cipelése. Itt, akárcsak máshol, a társadalmi igényt, amely olykor a női munka szükségességének elismerését kényszerítette ki, minden további nélkül ignorálták, ha a gazdaság törvényei ezt úgy kívánták.

A nemek közötti munkamegosztás a mezőgazdaságban 1940 óta

A munkaerőpiac nemek szerinti taglódásának normatív modellje felfüggesztődött az első és második világháború alatt. Az egész országot sújtó szükséghelyzetben a nőktől elvárták, hogy bekapcsolódjanak mindenféle agrármunka elvégzésébe, majd amikor a férfiak hazajöttek a frontról azt is, hogy visszavonuljanak a családi életbe. Az 1945 utáni időszak fontos változása ugyanakkor a nők fokozottabb bekapcsolódása a munkavállalásba. A női munkaerő egésze mégis sajátos megkülönböztető vonásokkal bír. A gazdaságilag aktív nők kétötöde nem élvez teljes foglalkoztatást, és a nők adják a részmunkaidősök mintegy 88%-át (Martin és Roberts 1984). Ezzel egy időben csökkent a nők által végzett munkák szakképzettségi igénye is a szóban forgó időszakban.

A női munkaerő abszolút nagyságának csökkenése az agrárgazdaságban párhuzamosan haladt a nők szerepének csekély emelkedésével (*l. táblázat*); 1986-ban a nők már 19,9%-át tették ki a családi és bérmunkában foglalkoztatott mezőgazdasági munkaerőnek. Ugyanakkor a női munkavállalóknak csak kevesebb mint 17%-a dolgozott teljes foglalkoztatásban, szemben a férfiak kétharmados arányával. A részmunkaidős női dolgozók aránya a mezőgazdaságban több mint kétszerese más ágazatok együttes átlagának. Így a tényleges munkaórákat alapul véve, a nők részvétele a mezőgazdasági termelésben nem emelkedett olyan mértékben, mint számárányuk.

1. TÁBLÁZAT

*A mezőgazdasági munkaerő nemek szerinti megoszlása
Nagy-Britanniában (1970—1985)
(Agricultural labour force of Great Britain by sex, 1970 to 1985)*

Év	Férfi	Nő	A nők aránya (%)
1970	318.5	106.0	24.96
1971	309.3	108.2	25.91
1972	301.7	104.9	25.80
1973	297.0	112.8	27.53
1974	281.6	109.6	28.02
1975	271.5	103.6	27.62
1976	268.5	101.4	25.41
1977	271.0	93.8	25.71
1978	266.9	93.2	25.88
1979	254.1	90.0	26.16
1980	252.1	92.7	26.89
1981	246.4	87.4	26.18
1982	243.8	87.2	26.34
1983	240.3	85.9	26.33
1984	233.3	83.5	26.36
1985	231.8	84.3	26.67

Forrás: *Annual Abstract of Statistics, 1978*. London, H. M. S. O.

A jogszabályok hatása

Már említettük, hogy a jogi normák megváltoztatása nem várt következményekkel járhat a nők mezőgazdasági foglalkoztatására. Gasson (1980) szerint a nemrégiben a munkavállalók védelmében hozott szabályok akaratlanul is hozzájárultak a mezőgazdasági munka elnőiesedéséhez és mindinkább alkalmi jellegűvé válásához. Az Egyenlő Bér Törvénye (1970) előírja, hogy ugyanazért a munkáért férfiaknak és nőknek ugyanannyi bért kell kapniuk. Ez a követelmény megszüntette azt a munkaadói motivációt, amely a férfi munkaerőt nőivel helyettesítette, és megszilárdította a munkakörök nemek közötti felosztását. A teljes munkaidejű és állandó foglalkoztatást élvező munkavállalók jogainak kiterjesztése 1975-től megnövelte a szezonális jellegű alkalmazásokat, ami mindkét nemet, de különösen a nőket sújtotta. 1975 júniusa és 1977 júniusa között a teljes munkaidőben dolgozó nők száma 29%-kal, míg a férfiaké csak 4%-kal csökkent a mezőgazdaságban.

A definíciók változásának hatása

1950 és 1986 között a farmokon dolgozó férfiak száma 71%-kal, a nőké pedig csak 30%-kal csökkent. Ezek a számok azt sugallják, hogy jelentős eltolódás történt a női foglalkoztatás irányába e szektorban. A statisztikai adatok behatóbb tanulmányozása azonban felfedi, hogy ez

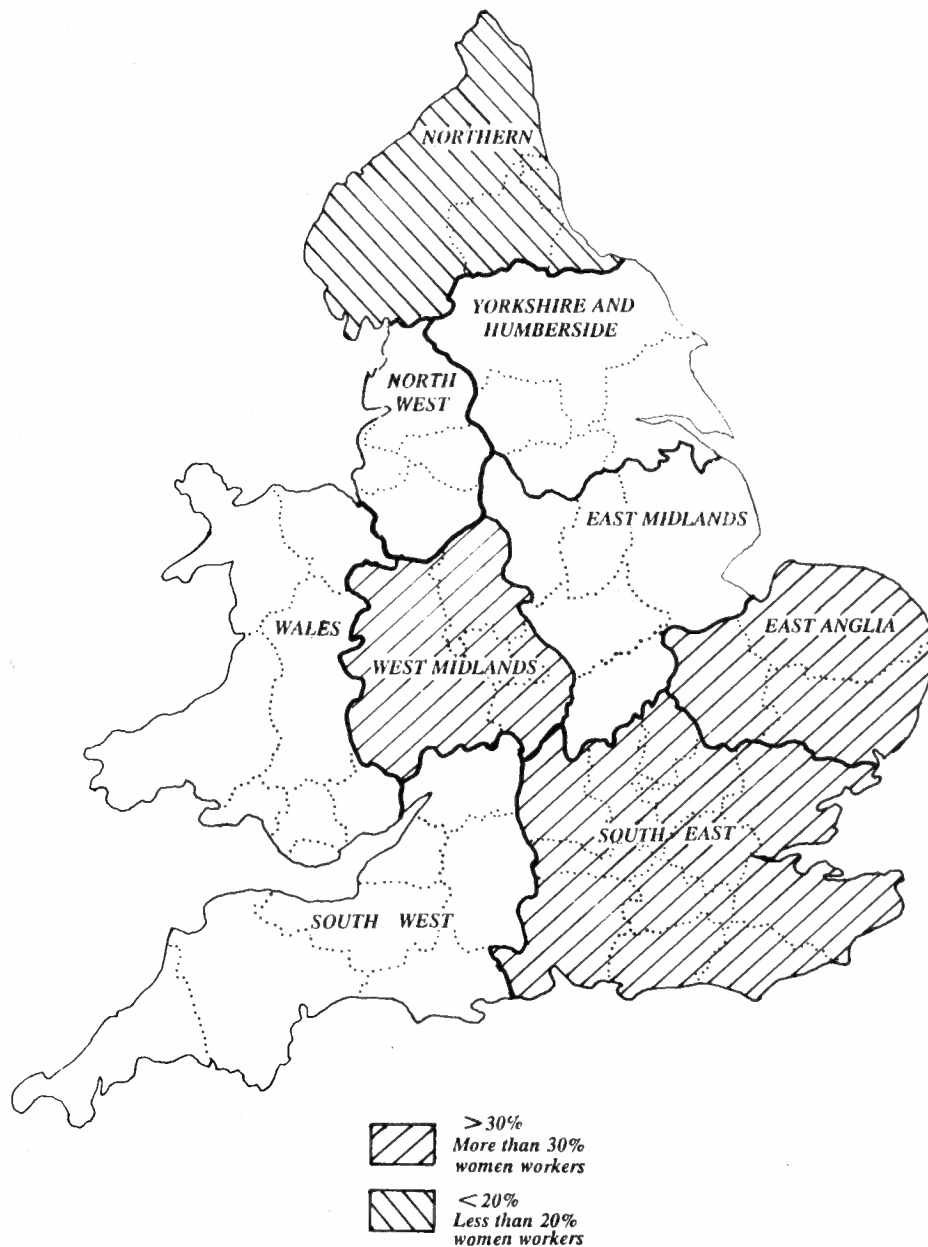
a trend inkább látszólagos, mint valódi. 1970-ben a népszámlálási kategóriák értelmében mezőgazdasági munkának számítottak az ügyviteli és irányítói munkakörök is, amely alapján a női munkavállalók száma 1969 júniusa és 1970 júniusa között 68 500-ról 92 200-ra növekedett. A házastársak külön kategóriába sorolása 1977-ben viszont azt eredményezte, hogy az agrárszektorban foglalkoztatott nők aránya 1976 és 1977 között 27,4%-ról 25,7%-ra csökkent. A nők arányának változása a mezőgazdaságban foglalkoztatottakon belül tehát nem feltétlen tükrözte a nők tényleges részvételének alakulását; a statisztikák legalább annyira a nők szerepvállalásának hivatalos megítélését fejezték ki.

A mezőgazdasági munkaerőpiac regionális eltérései

Anglia keleti, szántóföldi gazdaskodást folytató vidékein a nők foglalkoztatása inkább jellemző, mint a férfiaké. A bér munkában alkalmazott nők részesedése az ország összes mezőgazdasági munkavállalójából 30%. Ez az arány csak 15% a hegyvidéki vegyes típusú gazdálkodást folytató északi farmokon, míg 39% délkeleten (Momsen és Garcia-Ramon 1989; *I. ábra*). E térségi megoszlás a női munkaerő koncentrációját tükrözi a kelet-angliai és délkeleti régiók kertészetre és baromfityénészésre specializálódott gazdaságaiba, melyek az ország kertészeti területeinek 51%-t, a női foglalkoztatottaknak 48%-át tömörítették 1986-ban.

Az 1970-es években a nők adták a kétezernél több állatot nevelő baromfitelepek dolgozóinak 42%-át (Allen et. al. 1974), a keltetőállomásokon foglalkoztatottak 44%-át (Bradley és Flight 1975), és az üvegházi munkások 51%-át (Tipples 1977). A fenti területeken foglalkoztatott nők jobbára szakképzettséget nem igénylő, rutinszerű feladatokat látnak el. A baromfifarmokon az általános munkafeladatokra alkalmazott dolgozók 56%-a, a csomagoló, osztályozó és elosztó munkakörökbe besoroltak 87%-a nő, miközben az irányító pozíciókban arányuk nem több, mint 5%. Az üvegházi termelést folytató gazdaságokban az általános munkakörbe besoroltak között 57%, a csomagoló, osztályozói és elosztói feladatokat ellátók között 85% a nők aránya. Gasson (1980) kutatásai azt mutatják, hogy az utóbbi kategóriába tartozó nők általában középkorúak, részmunkaidőben foglalkoztatottak, és nem rendelkeznek szakképzettséggel vagy előzetes tapasztalattal.

Az összesített statisztikai adatok azonban mégsem magyarázzák meg a kialakult foglalkoztatási struktúrát. Garcia-Ramonhoz és társaihoz (1992) hasonlóan mi is mélyinterjúk segítségével kerestünk közelebbi magyarázatot. Egy délnyugat-walesi baromfityénészítő farmon végzett kis esettanulmányunk azt mutatta, hogy a nőkre maradtak a gyűjtés, válogatás, csomagolás és osztályozás hétköznapi, rutinszerű feladatai. A férfi dolgozók általános mezőgazdasági munkát végeztek és szállították a tojást a kiskereskedőknek. A férfiakkal ellentétben, a nők rövidebb napi munkaidőben dolgoztak, kevesebb órabért kaptak, és nem élvezhettek ingyenes elhelyezést a farmon. A megkérdezett nők egyike sem rendelkezett mezőgazdasági képzettséggel. A munkával való elégedettségük abból adódott, hogy össze tudták egyeztetni munkavállalói és családi kötelezettségeiket, és hogy az ő bérük csak kiegészítette a család jövedelmét. Az ilyen elszigetelt és rossz közlekedési kapcsolatokkal bíró falusi település női lakói, akik ráadásul még autóval sem rendelkeznek, kevés munkalehetőség között válogathatnak. A munka mechanikus mivolta ellenére ezek a nők kellemesen érzik magukat a munkahelyen kialakult közösségben,

1. ÁBRA

Női mezőgazdasági foglalkoztatottak Anglia és Wales régióiban
(Standard regions in England and Wales)

míg a munkaadók az „ügyes kezeket” látják bennük. Megállapíthatjuk tehát, hogy a kapitalista termelési mód és a patriarchális családi viszonyok együtt konzerválják a vidéken élő nők másodrendű státuszát (Little 1991).

Következtetések

A második világháború óta fordulat zajlott le a nemek közötti munkamegosztás terén a mezőgazdaságban. Az elnőiesedés és az alkalmi munka dominálónak válása közti kapcsolat azt jelenti, hogy a nők által teljesített munkaórák száma lassabban nőtt, mint a munkába álló nők száma. Az automatizált gépek megjelenése, különösen az üvegházi termesztésben és a tejtermelésben csökkenti a női munkavállalók iránti keresletet, ugyanakkor növeli az igényeket a technikai képzettségű férfiak iránt. A termelésorientált szemlélettel leszámoló európai mezőgazdaságban a fiatalabb és képzettebb feleségek már nem a farmokon keresnek munkát. Ezenközben az 1987-ben bevezetett új mezőgazdasági politika, amely szorgalmazza egy integráltabb vidéki gazdaság létrejöttét, és külön pénzügyi alapokat biztosít a farmok specializálódásának támogatására, növekvő keresletet teremtett a női családtagok munkájára (Symes 1991). Így tehát a farmokon élő nők által viselt kétszeres vagy akár háromszoros teher nem csökken.

Bár az elmúlt négy évtizedben az angol mezőgazdaság elnőiesedésének hite megdönthetetlennek látszott — a definíciók és időstatistikák által támasztott kétségek ellenére is —, vizsgálataink e hit növekvő bizonytalanságára utaltak. S még egyszer hadd említsük; a főbb gazdaságpolitikai célkitűzések nem számoltak a nemeket különböző módon érintő hatásokkal; s a végrehajtás méginkább szenvedett ettől a rövidlátástól.

Fordította: Zentai Violetta

Irodalom

- Allen, G. P., Dartnell, J. and Young, N. (1974) Manpower on Poultry Farms, Agricultural Training Board, Beckenham.
- Bradley, J. and Flight, D. (1975) Manpower in poultry hatcheries, Tipples, R. S. (ed.), Agricultural Training Board, Beckenham.
- Canoves, G. (1992) Family structure and women's work on family farms in Catalonia, Paper read at the Annual Meeting of the Institute of British Geographers, Swansea, January.
- Gasson, R. (1980) The Role of Women in British Agriculture, Wye College, London.
- Garcia-Ramon, M-D., Cruz, J., Salamana, I., Voldovinos, N. and Vilarino, M. (1991) Regional Variations in Gender Roles and Relations in Farm Households in Spain, *Working Paper*, 11, International Geographical Union Study Group on Gender, Newcastle upon Tyne.
- Garcia-Ramon, M-D., Bylina, M., and Cruz, J. (1992) Female Day-Laboures in Osuna, Andalusia, Paper read at the Annual Meeting of the Institute of British Geographers, Swansea, January.
- Haugen, M. (1992) Women's Future in Norwegian Agriculture, Paper read at the Annual Meeting of the Institute of British Geographers, Swansea, January.
- Hayford, A. (1982) Different Routes to Different Places, Women and Agricultural Production, *RFR/DRF*, 11 (1) pp. 17-19.
- John, A. V. (1986) Unequal Opportunities: Women's Employment in England 1800-1918, Basil Blackwell.

- Little, J. (1991) Theoretical issues of women's non-agricultural employment in rural areas, with illustrations from the U. K., *Journal of Rural Studies*, 7 (1/2) pp. 99-106.
- Marsden, T., Lowe, P. and Whatmore, S. (1990) *Rural Restructuring: Global Processes and their Responses*, David Fulton Publishers, London.
- Martin J. and Roberts, C. (1984) *Women and Employment: A Lifetime Perspective*, H. M. S. O., London.
- Momsen, J. H. and Garcia-Ramon, M-D. (1989) Gender and Agriculture: A Comparative Analysis of Regional Patterns of Female Participation in Agriculture in England and Spain, *Rural Systems*, 5 (4) pp. 25-35.
- Omvedt, G. (1978) Peasant movements-women and rural revolt in India, *Journal of Peasant Studies*, 5 (3) pp. 370-403
- Symes, D. (1991) Changing gender roles in productionist and post productionist capitalist agriculture, *Journal of Rural Studies*, 7 (1/2) pp. 85-90.
- Tipples, R. S. (1977) *Manpower in Glasshouse Crops Production*, Agricultural Training Board, Beckenham.
- Whatmore, S. (1991) *Farming Women: Gender, Work and Family Enterprise*, Macmillan, London.

